

विराटनगरको बस्ती विकासको इतिहास

विजयप्रसाद मिश्र पिएच.डी.

सह-प्राध्यापक

इतिहास तथा बौद्ध अध्ययन विभाग

त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस

Email: vijaymishra40@gmail.com

DOI: 10.3126/hj.v14i2.59076

सार

नेपालको कोशी प्रदेशको राजधानी विराटनगरको पुरानो नाम नेपालगञ्ज र त्यसपछि चन्द्रगञ्ज थियो । यहाँको पुरानो बस्तीको नाम गोग्राहाघाट हो । भाषाविज्ञ बालकृष्ण पोखरेलले एकप्रसङ्गमा 'गोग्राहा, नेपालगञ्ज र चन्द्रगञ्जभन्दा विराटनगर कान्छो नाम हो' भनी उल्लेख गरेका छन् । अहिलेको विराटनगरमा मोरङको सदरमुकाम आउनुभन्दा अघि गोग्राहा, खार्जी, पोखरीया, तीनपैनी, शंकरपुर, महुवा, गहेली, जहदा, बकरी, रानी जस्ता बस्तीहरू थिए । त्यतीखेरको मुख्यबस्ती दक्षिणमा रानीतिर नै केन्द्रित थियो । उत्तरतर्फ जंगल थियो । कालाज्वरको विगविगी भएकोले यहाँ बसोबास गर्न कोही मान्दैनथे । खेती र बस्ती विकासका लागि राणाहरूले विराटनगर क्षेत्रमा बस्न आउनेहरूको लागि 'अफर' दिएकाले थारु, राजवंशी, धिमाल लगायतका आदिवासी, जनजाति, माडवारी, नेवार, मधेसीमूलका व्यापारीहरू र कर्मचारी, व्यापारी र किसानका रूपमा गएका क्षेत्री ब्राह्मणहरूको संगमस्थल भई आज विराटनगर महानगरपालिका भएको छ । नेपालको पहिलो औद्योगिक सहरको रूपमा चिनिएको विराटनगरको बस्ती विकासमा कृष्णप्रसाद कोइराला नेवार र माडवारी समुदायको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । पाँचजना प्रधानमन्त्री जन्माएको विराटनगरले राजनीतिक सहरको पनि परिचय बनाएको छ । भारत, चीन, बङ्गलादेश र भुटानको गेटवेको रूपमा रहेको विराटनगर कोशी प्रदेशको राजधानी तथा महानगरपालिका भएपछि विराटनगरको बस्ती विकाससँगै शैक्षिक र स्वास्थ्य हव बन्न सफल भएको छ । राजनीतिक खिचातानीले गर्दा विराटनगरको बस्ती विकास जुन रफ्तारमा हुनुपर्ने हो, त्यो हुन सकेको देखिदैन ।

शब्दकुञ्जी : अमानत, कचहरी, तहलट्टी, मटियामेट, विराटमार्गी ।

परिचय

अहिलेको विराटनगरको शुरुमा रहेको बस्तीको नाम गोग्राहा थियो । पछि प्रशासनिक गतिविधि हुनेक्रममा कसैले यसको नाम नेपालगञ्ज राखे । पश्चिममा समेत नेपालगञ्ज भएकोले चन्द्र शमशेरकै पालामा यसलाई चन्द्रगञ्ज भन्न थालियो । भाषाविज्ञ बालकृष्ण पोखरेलले एकप्रसङ्गमा 'गोग्राहा, नेपालगञ्ज र चन्द्रगञ्जभन्दा विराटनगर कान्छो नाम हो' भनी उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल वि.सं. २०७५) । अहिलेको विराटनगरमा मोरङको सदरमुकाम आउनुभन्दा अघि गोग्राहा, खार्जी, पोखरीया, तीनपैनी, शंकरपुर, महुवा, गहेली, जहदा, बकरी, रानी जस्ता बस्तीहरू थिए (पराजुली वि.सं. २०७९) । त्यतीखेरको मुख्यबस्ती दक्षिणमा रानी तिर नै केन्द्रित थियो । उत्तरतर्फ जंगल थियो । कालाज्वरको विगविगी भएकोले यहाँ बसोबास गर्न कोही मान्दैनथे ।

प्रधानमन्त्री बीर शमशेरको पालामा सुब्बा कालिदास कोइरालाको ठूलो पत्यार थियो । अतः सम्भवतः वि.सं. १९५२ सालमा निज कोइरालालाई मोरङको बन्दोबस्त गड्डा खडा गरी सो को हाकिम र मोरङको प्रशासक बनाई मोरङ नै बस्ने सर्वप्रथम व्यवस्था भयो । यिनै सुब्बा (पछि सरदार)ले नै वर्तमान विराटनगर बजारको परिकल्पना गरी तत्कालिन बजार अड्डाका हाकिम सुब्बा गञ्जमान मल्लका प्रयासबाट आजको विराटनगरको सृष्टि भयो (पाण्डे वि.सं. २०७५) । खेती र बस्ती विकासका लागि राणाहरूले विराटनगर क्षेत्रमा

बस्न आउनेहरूको लागि 'अफर' दिएकाले थारु, राजवंशी, धिमाल लगायतका आदिवासी, जनजाति, माडवारी, नेवार, मधेसीमूलका व्यापारीहरू र कर्मचारी, व्यापारी र किसानका रूपमा गएका क्षेत्री ब्राह्मणहरूको संगमस्थल भई आज विराटनगरले औद्योगिक शहर, राजनीतिक शहरको पहिचान मात्र बनाएको छैन, कोशी प्रदेशको राजधानी र महानगरपालिका भएर बस्ती विकास तथा शैक्षिक र स्वास्थ्य हवका पूर्वाधारहरू तयार गरिरहेको छ । यस अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य विराटनगरको ऐतिहासिकताबारे जानकारी र विराटनगरको बस्ती विकासका लागि भएका प्रयासहरू बारे जानकारी दिइएको छ ।

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा ऐतिहासिकता र विश्लेषणात्मक विधि अपनाई विराटनगरको बारेमा यस अधि भएका अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने क्रममा निकालिएका पुस्तक, अनुसन्धान गरिएका शोधप्रबन्ध पत्र, लेखक, रचना, जीवनी, अन्तर्वार्ताहरूको प्रयोग गरेर प्रथम र द्वितीय स्रोतहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । अध्ययन अनुसन्धान गरी ऐतिहासिक आधारमा घटनाहरूको खोज, सूचना संकलन, विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

विषय प्रवेश :

विराटनगरको ऐतिहासिकता र विश्लेषण

अहिलेको विराटनगर क्षेत्रमा मत्स्यदेशका राजा विराटले राज्य संचालन गरेको तर्क दिने गरिएको छ । विराट राजाको दरवार भएको क्षेत्र विराटनगरदेखि पूर्वदक्षिणमा पर्ने बुधनगरको भेडिहारी हो भनी दावी गरिएको छ । त्यसपछि विराटनगर क्षेत्र क्रमशः मिथिला राज्य, सिम्रौनगढको कर्णाटक राज्य, यक्षमल्लको पालामा उपत्यकाको मल्लराज्य, बंगाल र पाल्पाका सेन राज्यको अधिनमा गएको थियो । सेनभन्दा अगाडी यस क्षेत्रमा मुरेहाड, धनपाल, रनपालजस्ता सामन्तको शासन थियो । पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियान अधि यो क्षेत्र विजयपुर राज्य अन्तर्गत रहेको थियो । विजयपुर जितेपछि यो गोर्खालीहरूको अधिनमा आएको हो (पराजुली, वि.सं. २०७९) । त्यसैले विराटनगरको ऐतिहासिक अवस्थालाई सरल रूपमा बुझ्नका लागि पृथ्वीनारायण शाहले गरेको पूर्वी अभियान पछिको अवस्थामा मोरङमा बस्ती विकासका लागि भएका प्रयासहरू र त्यसैको क्रमिकताले पछि राणा शासनकालमा भएको भूमिसम्बन्धी व्यवस्थाले गर्दा विराटनगरले अहिलेको विराट स्वरूप लिन सकेको भन्न सकिन्छ ।

नेपाल एकीकरणपछि पनि मोरङको सदरमुकाम विजयपुर मै थियो । वि.सं. १८७३ फागुन वादि ३० रोज १ मा उदयानन्द पण्डित र रघुवीर थापालाई जिल्ला मोरङ मोतालुकै विजैपुर, कौसिका दरिआवदेखि पूर्व, मेचिदेखि पश्चिम गई अमानतको जम्माबन्दि गर्ने सवालको बारेमा उल्लेख भएको छ (पंगेनी, २०६४) । विराटनगरमा सदरमुकाम नभएकाले बजार विस्तार, बस्ती विकास भएको थिएन । विजयपुर लुहाडसेनको अधिनमा आएपछि प्रशासनलाई व्यवस्थित गर्नका लागि विजयपुर दक्षिण, जलालगढको उत्तर, कोसी नदीको पूर्व, महानदीको पश्चिमको जमिनलाई मोरङ प्रदेश भनी राजा बाजहाड खेबाडका पुत्र हाड विद्याचन्द्र राजयलाई सुब्बा पदमा नियुक्त गरेर विजयपुर गढीमा राखे (चेमजोड वि.सं. २०७८) । गोग्राहाघाटमा सानो बस्ती थियो । पृथ्वीनारायण शाह र वंगालमा शासन गरेर बसेका अंग्रेजहरूका बीच मोरङ क्षेत्रको तहलट्टी कसले उठाउने सम्बन्धमा पत्राचार भएको थियो । अंग्रेज र गोर्खालीहरूबीचको विवादले स्थानीय मानिसहरूमा शंका उपशंका उब्जिनु स्वभाविक थियो । यहाँका बासिन्दाको सामाजिक सुरक्षाको कुनै आधार थिएन । डाका लाग्ने, लुटपाट, युद्ध, अतिक्रमण हुने एकैकाले त्रिसित भई केही मानिसहरू मुङ्गलानतर्फ बसाई गएका थिए । स्थानीय थारु, राजवंशीहरू स्थानीय सामन्तहरूको शोषण, सरकारी कर्मचारीबाट बढी कर असुली, उत्पादनमा आएको ह्यास, प्राकृतिक प्रतिकूलता, प्रशासनिक मनोमानी जस्ता कारणहरूले आफूले फडानी गरेको जग्गाहरू छोड्न बाध्य भएका थिए । कोही भारतीय सीमाक्षेत्र तर्फ लागेका थिए । राणाकालको शुरुवाती चरणमा तराईलाई १२ जिल्लामा विभाजन गर्दा मोरङ जिल्लाको अमिनी कचहरी इलाम र रंगेलीमा थियो भने अमिनी

थाना साहेवरांजमा र अमिनी गोश्वरा कचहरी भापामा थियो (भट्टराई, वि.सं. २०६४) । तराईलाई चन्द्र शमशेरको पालामा तराईमा १२ वटा जिल्लाबाट १४ वटा जिल्ला बनाइएको थियो । जुद्ध शमशेरले मोरङ जिल्लालाई पनि विभाजन गरी भापा र मोरङ दुई जिल्ला बनाए (भट्टराई, वि.सं. २०६४) । वि.सं. १९९७ मा जुद्ध शमशेरले न्यायिक पुर्नगठन गर्दै तराईका गोश्वाराहरूको न्यायिक अधिकार भिकी अपील अड्डाहरू प्रदान गर्ने क्रममा केही गोश्वाराहरू खारेज गर्ने र तिनलाई अर्को गोश्वारामा गाभ्ने कार्य गरेका थिए । जसअनुसार भापा गोश्वाराको काम विराटनगर गोश्वाराबाट गर्ने गरी नयाँ व्यवस्था गरी विराटनगर गोश्वारालाई मोरङ गोश्वरा भन्ने नाम कायम गरे (भट्टराई, वि.सं. २०६४) । यसरी विराटनगरमा गोश्वारा आएपछि, यो प्रशासनिक इकाईको रूपमा विकास हुने अवसर पाएपछि, सानो गोग्राहा गाउँ विस्तारै बढ्दै एउटा प्रशासनिक र व्यापारिक बस्तीको रूपमा विकास हुने अवसर पाएको हो ।

वीर शमशेरको शासनकालदेखि तराई क्षेत्रलाई चार क्षेत्रमा विभाजनगरी प्रत्येक क्षेत्रमा एकजना बडाहाकिम नियुक्त गर्ने व्यवस्था भएपछि विराटनगर गोश्वारा मुख्य प्रशासनिक केन्द्रको रूपमा स्थापित हुन पुग्यो (भट्टराई, वि.सं. २०६४) । विराटनगर र वीरगञ्ज गोश्वारा तराईका प्रमुख गोश्वाराका रूपमा स्थापित भयो र यहाँका अधिकांश बडाहाकिमहरू उच्च राणा पदाधिकारी नै नियुक्त गरिन्थे (भट्टराई, :२०६४) । राणाका उच्च तहका व्यक्तित्वहरू विराटनगरको बडाहाकिम भएर जानथालेपछि, यसको विकासमा केन्द्रको पनि चाँसो बढ्यो । यसले मोरङको पुरानो सदरमुकाम रंगेलीबाट विराटनगर सार्न सहयोग पुग्यो । विराटनगर सदरमुकाम ल्याउनुमा कृष्णप्रसाद कोइरालाको भूमिका त छ नै, त्योभन्दा पनि अंग्रेजहरूले नेपालको कच्चा पदार्थ प्राप्त गर्नका लागि फारबिसगन्जबाट जोगबनीसम्म रेलस्टेशन ल्याउनु नै विराटनगरको भाग्य चिठ्ठा खुलेबराबर थियो ।

विराटनगरमा खेतीगर्ने मानिसको अभावले गर्दा भू-आवादीकरण र पुनर्वासकालागि तत्कालिन शाहवंशीय राजाले वि.सं. १८५६ तिर अभिमानसिंह बस्नेतलाई मोरङ क्षेत्रमा बसोबास व्यवस्थापन र आवादीकरणका लागि आवश्यक प्रबन्ध मिलाउन जिम्मेवारी दिएका थिए (पराजुली, वि.सं. २०७४) । उनले एक वर्षसम्म छाप्रा हाली बसोबास गरेकालाई जग्गामा अधिकार दिने, सिंचाइको सुविधा मिलाउने, उत्पादनका आधारमा कर लगाउने र उत्पादन गर्न आउने भारतीयलाई समेत बस्न दिने भएपछि, विदेशिएका नेपाली र नयाँबस्ती बनाउन इच्छुक भारतीय मूलका मानिसहरू गोग्राहा आसपासका क्षेत्रमा आएका थिए ।

मानिस बसोबास गर्न थालेपनि मोरङमा कालाज्वार, औलोले महामारी फैलिरहन्थ्यो । यहाँ पहिले जंगल जंगल थियो । थारु, राजवंशी, सन्थाल, धिमाल जस्ता आदिवासीले आवाद गरेको यो भुगाममा पछिल्लो समयमा पहाडबाट बसाई सरेर आएका मध्ये केहीले मिहिनेत गरेर, केहीले सस्तो मूल्यमा जग्गा किनेर र केहीले छलकपटबाट बढीको कागज गरी आदिवासीहरूले जोतेको जग्गाहरू आफ्नो हातमा पारेका थिए । कोही राणा शासकको जागिरेको रूपमा आएर जग्गा पाएका थिए भने कसैले यहाँका आदिवासीहरूलाई रिभाएर, फकाएर, भुक्काएर र सस्तो मूल्यमा किनेर भएपनि जग्गाहरू हात पारेका थिए । थारुहरूले कुखुरा काटेको वा हाँस काटेको भरमा मीत लगाएको भरमा जमिन्दारी दिन्थे । मीत साहेव मेरो त जमिन्दारी चलाउने रहर छ भने पछि रक्सी खाएको भोकमा भोजखाएको बेला सन्केर जमिन्दारी दिने चलन थियो । वास्तवमा यहाँ त्यसवेला जग्गा सस्तो थियो । एक रुपैयाँ मन धान थियो । आदिवासीहरूले तिरो थाम्नको लागि फारबिसगन्जमा सुन बेचेर तिरो तिर्ये । तिरो तिर्न नसक्नेहरूले जग्गा अरुलाई सितैमा दिने पनि गरेका थिए । पहाडे जागिरेहरूले शासकलाई रिभाएका थिए । यसको फाइदा लिनै शासकहरूसंग सम्पर्क भएकाहरूलाई अलिकति मिनाहा पनि दिने भएकोले उनीहरूलाई तिरो तिर्न र जग्गा जोडन सजिलो भएको थियो । कतिपय जग्गाहरू भोडा फडानी गरेर पहाडेमूलका मानिसले अर्जेका थिए ।

वि.सं. १९०८ मा जंगबहादुर राणाले दैवज्ञ विघ्नराज जोशीलाई मोरङका जनताको अवस्था बुझ्न र भूमिकर असुली प्रक्रियालाई सरल तथा उपलब्धिमूलक बनाउन के गर्न सकिन्छ भनेर पठाएका थिए (पराजुली, वि.सं. २०७४) । उनले मोरङको तराई इलाकाभित्रका समस्याहरूको पहिचान गरेर केही सिफारिसहरू गरे ।

जंगबहादुर राणाले वि.सं. १९१० मा कानून बनाउँदा मोरङ क्षेत्रमा आवादी बढाउन यस क्षेत्रमा आएर बस्न चाहनेमध्ये ज्यान मारेर १२ वर्षसम्म मुङ्गलान पसेका, यौन अपराध र ऋण नतिरी २ वर्षसम्म विदेश पलायन भएका, जातिच्युत, छुवाछूत, हाडनाता करणी तथा अन्य अपराधमा परी जेलको सजाय सुनाइएका व्यक्तिहरूलाई समेत भोडा फडानी गरी आवादी बढाउन इच्छुकहरूलाई सजाय मिनाहा गरेर तोकिएको ठाउँमा बस्ने दिने छुट दिएका थिए । वीरशमशेर राणाको समयमा भारतस्थित अंग्रेजहरूले चीनतर्फ प्रस्थान गर्न मोरङको भूमिबाट बाटो मागे । यसले गर्दा मोरङले सामरिक दृष्टिले महत्व पायो । राणा सरकारले अंग्रेजले भनेको मान्ने भएकाले नै गोग्राहाको भाग्य चम्किएको हो । अंग्रेसको चाँसो बढेपछि वीरशमशेर राणाले मोरङको विकासका लागि थपकाम गर्नका लागि कालिदास कोइरालालाई प्रशासक बनाएर पठाएका थिए । वीर शमशेर कै पालामा मोरङ बन्दोबस्त अड्डा खडा गरिएको थियो ।

हुलाकी सडकमा पर्ने रंगेलीलाई सदरमुकाम बनाइएको भएपनि गोग्राहा घाट भएको र भारतीय सीमा जोगवनीसंग नजिक रहेकोले राणाकालिन वडाहाकिमहरूकै तर्फबाट यसक्षेत्रको विकासका लागि प्रयासहरू शुरु भयो । रंगेलीबाट भन्दा गोग्राहाबाट विजयपुर जान सहज थियो । त्यसैले वि.सं. १९५१ मा वडाहाकिम शिवप्रताप शमशेरले कटहरीमा मोतीलाल चौधरीको घरमा बसिरहेका दुई घुमुवा व्यापारीहरू सगनमल र चाँदमल दुगडलाई भेटेर गोग्राहा क्षेत्रमा स्थायी रूपमा बसेर व्यापार संचालन गर्न अनुरोध गरेका थिए । उनले त्यसवखत सरकारको तर्फबाट घर बनाउन जग्गा र काठ निःशुल्क उपलब्ध गराउने बाचा गरेका थिए । पफारविसगन्जबाट नेपालको विभिन्न क्षेत्रमा लाग्ने हाटबजारहरूमा सामान ल्याएर बेच्ने गरेका दुगड दाजुभाई आउन तयार भए । वि.सं. १९४० देखि १९६० सम्ममा चन्द्रगञ्जमा माडवारी समुदायका ९ परिवार आइसकेका थिए । नेपालका नेवारहरू पनि व्यापार हुने स्थानहरूमा जाने गर्दछन् । त्यसैले गोग्राहा आसपासमा माडवारी र नेवारहरूको व्यापारिक उद्देश्यले बसोबास हुन थालेपछि यहाँ विस्तारै बस्तीको विकास भएको थियो । वडाहाकिम चौधरी समुदायको घरमा गएर व्यापारीहरूसंग अनुरोध गर्नुले त्यसवखत गोग्राहा वरिपरि थारु समुदायको बर्चस्व रहेको प्रमाणित हुन्छ ।

गोग्राहा आसपासमा आदिवासीहरूले पूजागर्ने देवीदेवताका थानहरू थिए । मण्ठा पोखरी, बनस्खण्डी बाबा, रामजानकी मन्दिर, संसारी माइस्थानका सामान्य रूपका मन्दिरहरू थिए । त्यसैले धार्मिक गतिविधिहरू यहाँ प्रशस्त हुन्थ्यो । बस्ती विकास गर्न १९६० वि.सं.मा हनुमान दास श्रेष्ठले कालीमन्दिर बनाउन अढाई कठ्ठा जग्गा दान दिएका थिए । कालीमन्दिर हनुमान दास श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद कोइरालाका माहिला दाजु नारायणप्रसाद कोइराला, माईप्रसाद डिठ्ठा, चक्रपाणी, इश्वरीचन्द्र, छोकमल, गुलाफचन्द्रको संयुक्त सहयोगमा बनेको थियो । मन्दिरमा मूर्तिस्थापना गर्न मूर्तिखरिदका लागि घोघाहा पुल निवासी रामवरण साह, फकिरा साह र धातुको राम्रो ज्ञान भएका तुलसीलाल गएका थिए । यसरी कालिमन्दिर निर्माण र अन्य धार्मिक गतिविधिहरूमा समेत स्थानीय पहाडी र मधेसी दुवै समुदायको संलग्नता देखिन्छ । समाजसेवी हनुमानदास श्रेष्ठले राणा कालीन समयमै बनस्खण्डी महादेवको मन्दिरको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्न प्रबन्ध मिलाएका थिए । मन्दिर नजिकै टहरा बनाई सन्त, महन्त, यात्री तथा विराटनगर आउने पाहुनाहरूलाई बस्न र खानको लागि व्यवस्था मिलाएका थिए ।

वि.सं. १९६८ मा भारतमा रहेका अंग्रेजहरूले बंगाल-विहारसँग सीमा जोडिएको क्षेत्र नेपालबाट सस्तो मूल्यमा कच्चा पदार्थ प्राप्त गरी व्यापार गर्न फारवीसगंजदेखि जोगवनीसम्म रेलवे सेवा विस्तार गर्न रेल मार्ग बनाउन थाल्यो । कृष्णप्रसाद कोइरालाको टोलीले भारतसंग अनुरोध गरी जोगवनीमा रेल ल्याएर वि.सं. १९७१ मा मोरङको सदरमुकाम रङ्गेलीबाट विराटनगर सारेका थिए (सुवेदी, वि.सं. २०७५) । रेल मार्गको विस्तारले रंगेलीबाट फारविसगंज जानुभन्दा गोग्राहाबाट जोगवनी हुँदै भारतको विभिन्न इलाकामा जान सहज भएपछि सरकारी कार्यालयहरू गोग्राहा तिर सार्न थालिएको हो ।

वि.सं. १९७१ मा रंगेलीमा स्थापित अधिकांश अफिसहरू गोग्राहा र आसपासका अन्य ठाउँहरूमा स्थानान्तरण हुन थाल्यो । कार्यालय स्थानान्तरण प्रक्रियाले गोग्राहा सँगसँगै पोखरिया, शंकरपुर, महवा, जहदा,

पाञ्चाली, कद्माहा आदि नाम गरेका बस्तीहरूको पनि विस्तार हुनथाल्यो । वि.सं. १९७३ तिर केशरशमशेर राणाको सिफारिसमा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेर राणाले गोग्राहा र यस आसपासका ठाउँहरूलाई “विराटनगर” को नामबाट सम्बोधन गर्ने उर्दिपूर्ज प्रदान गरेका थिए । प्राध्यापक बालकृष्ण पोखरेलले एक लेखमा केशर शमसेर विद्वान मानिस भएकाले उनी मोरङ् आउँदा कुमार षष्ठीका दिनमा मेला लागेको थियो । उक्त मेलामा विराटमार्गी कुमार कर्तिकेय (बोकाका छ टाउका धारण गर्ने ब्रम्हमार्गी भगवान) को मूर्ति राखिएको थियो । सोही आधारमा उनले विराटनगर नामाकरण गरेका हुनसक्छन् भनी तर्क गर्नु भएको छ (पोखरेल, वि.सं. २०७५) । कसैले विराट राजाको क्षेत्र भएकोले यसलाई विराटनगर भनिएको तर्क दिएका छन् भने कसैले गोग्राहबाट रंगेली जाने सडक खन्दा एक मनको ठूलो ताल्वा भेटिएकोले यस क्षेत्रको नाम विराटनगर राखिएको भन्ने गरेका छन् ।

विराटनगरमा व्यापार बढ्न थालेपछि वि.सं. १९७४ मा कृष्णप्रसाद कोइराला, हनुमानदास श्रेष्ठ, याकुब खाँ, किफाय तुल्लाह, गणेश बंशाली लगायत मिलेर ‘उद्योगी गोला’ खोलेका थिए । दुगड, गोल्छा, सेठिया, नहटा, लुनियाँ, परेख जस्ता माडवारी समुदाय आएर बसिसकेका थिए । हनुमान दास श्रेष्ठको नेतृत्वमा अस्पताल खुलेको थियो । शुरुमा पूर्व स्वीकृति नलिई रंगेलीबाट गोग्राहामा सदरमुकाम सारेकोमा तत्कालिन बडाहाकिम जीतबहादुर खत्रीलाई चन्द्र शमशेरले दण्ड गरेका थिए । पछि सबैकुरा थाहा पाएपछि चन्द्रशमशेर राणाले नै बडाहाकिमलाई माफी दिएर विराटनगरको प्रशासनिक चाँजो मिलाउन आवश्यक निर्देशन दिएका थिए । थप कार्यालयहरू त्यसपछि चन्द्रशमशेर कै आदेशबाट गोग्राहा ल्याइएको थियो ।

चन्द्र शमशेरले विराटनगर क्षेत्रमा मानिसहरूको बसोबास बढाउनका लागि वि.सं. १९७४ मा आवादीकरणको प्रयास गरे । उनले रोजगारीको लागि विदेश गएका नेपालीहरू लगायत भारतीयमूलका मानिसलाई समेत तोकिएको स्थानमा जंगल फडाती गरी खेती गर्न र घर बनाउन छुट दिएका थिए । चाहना गर्नेले बडाहाकिमलाई विन्ति जाहेर गर्नु पर्दथ्यो । एक वर्षसम्म छाप्रा बनाएर बसेका बासिन्दाले घर जग्गाको स्वामित्व सम्बन्धी निस्सा पाउथे (पराजुली, वि.सं. २०७४) । मानिसहरू छाप्रा, भुपडी र घरहरू बनाएर बस्न थालेकाले बस्ती विकास भयो ।

भीमशमशेर राणाले वि.सं. १९८८ मा कोशी नदीदेखि पूर्व, वक्राहा नदीदेखि पश्चिम र नेपाल भारत सीमादेखि उत्तर तर्फ ५० हजारदेखि ६० हजार विघा क्षेत्रफललाई भू-आवादीकरण गर्न तथा मानवीय बस्ती विस्तार गर्न पुनर्वास योजना लागु गरे । पुनर्वासका लागि सरकार आफैले १० हजारदेखि १२ हजार विघा क्षेत्रफल जमिन बस्ती योग्य बनाई इच्छुक व्यक्तिहरूबाट अग्रिम निवेदन माग गरी बसोबासको निमित्त प्रबन्ध मिलाउने भनिएको थियो । घर बनाउन योग्य भएकोलाई ‘भोरापोटा’ नामक अड्डा खडा गरी आवश्यकता अनुसारको काठ निःशुल्क र सहूलियतमा वितरण गर्ने नियम बनाइएको थियो । बस्ती बसेको ठाउँमा स्वास्थ्य चौकी स्थापना गरी चिकित्सको नियुक्ति गरिएको थियो । बस्ती बसेको ठाउँमा घुम्ती टोली गएर स्वास्थ्योपचारका कार्यहरू गर्न पनि निर्देशन दिइएको थियो ।

भीमशमशेरले पुनर्वास कार्यक्रमलाई बढी सहज, सरल, सुलभ र व्यवस्थित बनाउन खोजेका थिए । उनले मानिसहरूलाई यस योजनामा आकर्षित गर्न केही सुविधा पनि उपलब्ध गराएका थिए । कुनै व्यक्तिले ५० विघा क्षेत्रफल जमिन आवादी गर्छ या अरू कसैलाई लगाएर सो ठाउँमा राख्छ भने उसले सेवावित्ता वापत २ विघा जमिन प्राप्त गर्न सक्थ्यो । त्यसै गरी १०० विघा जग्गामा दश परिवारका मानिसहरूलाई बसोबास गराए वापत ४ विघा जमिन सेवावित्ता पाउने नियम पनि बनाइदिएका थिए । १०० विघाभन्दा बढी जग्गा आवादी गराउने व्यक्तिलाई जमिन्दारको दर्जा दिने र त्यस वापत २५ विघा जमिन “जिरायत” पाउने व्यवस्था समेत गरिएको थियो (पराजुली, वि.सं. २०७४) ।

यसरी माथि उल्लेखित आवास योजना, पुनर्वास कार्यक्रम, कानूनी सहूलियत, स्थानीय काठ, दाउरा आदिको उपलब्धता र जमिन सम्बन्धी सुविधाले विराटनगरमा बस्ती विकास द्रुतगतिमा भयो ।

श्री ३ भीमशमशेरको पालामा कृष्णप्रसाद कोइरालाले १९८६ सालमा आदर्श विद्यालयलाई भागलपुरबाट ल्याई विराटनगरमा स्थापित गर्नु भयो (सुवेदी, वि.सं. २०७५) । २००७ सालको क्रान्ति पछि नारी जागृति विद्यालयको नामबाट कोइराला निवासभित्रै एउटा छुट्टै बालिका विद्यालय संचालन भयो (सुवेदी, वि.सं. २०७५) । वि.सं. २००९ मा सत्यनारायण स्कूल खोलियो भने वि.सं. २०१२ सालमा विराटनगरमा मोरङ कलेजको स्थापना भयो (सुवेदी, वि.सं. २०७५) । यसरी विराटनगरमा शैक्षिक क्षेत्रमा भएको प्रगतिले विराटनगरलाई राजनीतिक शहर बनाउन मद्दत गरेको छ ।

जुद्धशमशेर राणा प्रधानमन्त्री भइसकेपछि नेपालका प्रमुख शहरहरूमा आर्थिक विकासका सम्भावनाहरूलाई दृष्टिगत गरी औद्योगिक गतिविधिहरू संचालन गर्ने तर्फ ध्यान दिए । यसको फलस्वरूप विराटनगरमा विभिन्न उद्योगहरू स्थापना हुन पुगे । नेपालमा उद्योग स्थापनाको शुरुवात विराटनगरबाट भएको हो (शर्मा, वि.सं. २०७५) । विराटनगर जुट मिललाई नेपालको प्रथम उद्योग जसको स्थापनाको क्रम वि.सं. १९९३ साल असार ३० गते तत्कालीन उद्योग परिषदमा दर्ता गरी कार्य शुभारम्भ गरिएको थियो र करिब डेढ वर्षको अवधिमा निर्माण गरी वि.सं. १९९४-९५ मा आफ्नो उत्पादन विक्रि जम्मा कम्पनी रु. १२ लाखको सामान विक्रि गरी कम्पनी रु. ५ हजार नाफा कमाएको थियो (शर्मा, वि.सं. २०७५) । औद्योगिक गतिविधि बढ्न थालेपछि यहाँको सामाजिक परिवेशमा सकारात्मक प्रभाव पर्न थाल्यो ।

उद्योग धन्दा, कलकारखाना खोल्न अभिरुची राख्ने मानिसहरूको ध्यान यस क्षेत्रतर्फ खिचिन पुग्यो । जसले गर्दा विभिन्न किसिमका उद्यमी, व्यवसायी वर्ग विराटनगरलाई कर्मथलो मानेर आउन थाले । नेपालको प्रमुख शहरहरूमा बसोबास गर्ने केही नेवार सम्प्रदायका उद्यमी यहाँ आउने क्रम बढ्यो । पूर्व तथा दक्षिण भातरबाटसमेत केही व्यवसायिक जाति मारवाडी वर्गको अनेक 'थर' र सम्प्रदायका मानिसहरू विराटनगर आए । विराटनगरलाई औद्योगिक शहर भन्ने मुख्य कारणको रूपमा नेपालमा सबैभन्दा पहिले खुलेका जुट मिल, चामल कारखाना, कपडा कारखाना, चिनी कारखाना, जुट प्रेस उद्योग,, सलाई उद्योग, सेन्थेटिक कपडा उद्योग, स्टेनलेश स्टिल कारखाना सबै विराटनगरमा खुलेको पाइन्छ (शर्मा, २०७५ १०२) । नेपालको प्रथम उद्योग वाणिज्य संघको रूपमा मोरङ व्यापार संघ नेपालबाट तेस्रो मूलक निकासी गर्ने प्रथम फर्म रामलाल गोल्छाले संचालन गरेको विराटनगरको हनुमान इण्डष्ट्रिज रहेकोले पनि विराटनगरमा उद्योगको राम्रो विकास भएको थियो ।

औद्योगिकीकरण भएपछि कामदारहरू भारतबाट ल्याइए । उनीहरू आएपछि विराटनगरमा भारतबाट डाक्टर, शिक्षकहरू ल्याइयो । उनीहरूको साथमा अन्य कामदारहरू आए । शहरको विकास र रोजगारको अबसर, शिक्षा र स्वास्थ्य सुविधा भएपछि पहाडी भेगबाट र कमला नदीदेखी पूर्वको सिरहा, सप्तरी र सुनसरीका मधेशी र पहाडीमूलका मानिसहरू बसाई सरेर आए । भारतीय बजार जोगवनी नजिक भएको र भारततर्फ जान रेल सुविधा राम्रो भएकोले पहाड र तराईबाट बसाई सरेर विराटनगर आउनेको लर्को नै लाग्यो । यसले बस्ती विकास त भयो तर शहरिकरणका वैज्ञानिक पूर्वाधारहरू तयार हुन बाँकी रह्यो ।

वि.सं. १९९१ भन्दा अगाडी पोखरीयामा शंकरप्रसाद गौतमको एक्लो घर थियो । पोखरियादेखि राधाकृष्ण मंदिरसम्म बस्ती थिएन । शंकरपुरमा केही घरहरू थिए । शनिहाट छेउछाउ केही घरहरू थिए र एकैपटक अहिलेको ट्राफिक चौकमा भन्सार कार्यालय थियो । शंकरप्रसादको अनुरोधमा सिंघियाखोला पारी धनपुराबाट कृष्णप्रसाद घिमिरे र बाबुराम आचार्य बसाईसरेर पोखरीया आएका थिए । काठमाण्डौका रत्नकुमार गौतम र सप्तरीका नारायणप्रसाद भण्डारी पनि पोखरिया आएपछि यहाँको बस्ती विकास हुनथाल्यो । कामका लागि भारतको सीमाक्षेत्रबाट आएका मुसहर समुदायलाई पोखरियाका बासिन्दाले घर बनाएर बस्ने व्यवस्था मिलाएपछि मुसहर बस्ती बसेको थियो ।

कालापानीको रूपमा चिनिएको यस क्षेत्रमा कालाज्वरका डरले मानिस आउँदैनथे । वि.सं. १९९२ मा जुद्धशमसेरसंग विन्ती चढाएपछि १९९५ मा खानेपानीको ट्यांकी बनाइएको थियो । कुनै पनि बस्ती विकास हुनका लागि बाटोघाटो, खानेपानी, अस्पताल र शिक्षाका लागि विद्यालयको आवश्यकता पर्दछ ।

वि.सं. १९९६ मा हाइड्रो इलेक्ट्रिक सप्लाई कम्पनी लिमिटेडले लेटाङको सिखरवासवाट विराटनगर जुटमिलसम्म विद्युत ल्याएपछि यहाँको वस्ती विकासमा भन्ने सकारात्मक प्रभाव परेको हो । २००८ सालमा भूपालमान सिंह मोरङको बडाहाकिम हुँदा पहिलो पटक विराटनगरको मूल सडकमा इटाको खरञ्जा लगाएका थिए । वि.सं. २०१० मा मोरङ सुव्यवस्था समिति गठन गरिएको थियो ।

जब शहरको विकास हुन्छ त्यहाँ पत्रपत्रिका जन्मिन्छ । विराटनगरको औद्योगिक विकास र नेपाली कांग्रेसले गरेको जुटमिलको आन्दोलनका कारणले राजनीतिक जागरण बढेर गएको थियो । आफ्नो सिद्धान्त र सरकार विरोधी गतिविधिहरू छापेर नागरिकलाई सचेत गराउनका लागि वि.सं. २०१२ साल मंसिरदेखि विराटनगरमा हुरी साप्ताहिक प्रकाशन प्रारम्भ भएको थियो (प्रधान, वि.सं. २०६१) । यो पत्रिकाले पत्रिकाको सम्पादकीयमा नै नेपालको कुभलो गर्ने व्यक्तिहरूलाई लछाउँदै पछ्याउँदै मटियामेट पाछौं भनिएको थियो (प्रधान वि.सं. २०६१) । यसले पनि पत्रपत्रिका मार्फत वि.सं. २०१२ साल देखि नै राजनीतिक चेतना जगाउने र राष्ट्रियताको पक्षमा जनमत तयार गर्ने काम विराटनगरमा योजनाबद्ध ढंगले गरिएको थियो । हुरी साप्ताहिक पत्रिकाको सम्पादक र प्रकाशक हदराज बोहराको नाम छापिए पनि यसका सर्वेसर्वा तारिणीप्रसाद कोइराला थिए । हुरी पत्रिका नेपाली कांग्रेस भित्रको विश्वेश्वर प्रसाद कोइराला समूहबाट सञ्चालित थियो तर त्यसवेला सरकारको नेतृत्व मातृका प्रसाद कोइरालाले गरिरहेका थिए (प्रधान, २०६१) । विराटनगरलाई राजनीतिक सहर कोइराला परिवारले नै बनाएका हुन भन्नेमा दुई मत छैन । तर कृष्णप्रसाद कोइरालाका तीन छोराहरूमध्ये बीपी कोइराला र मातृका प्रसाद कोइरालाबीच नै विवाद थियो । कोइराला परिवारको परिवारिक विवाद पञ्चायतकालको अन्तिम तिर पनि देखिएको थियो भने नेपाली कांग्रेसभित्र वि.सं. २०८० सालसम्म आउँदा पनि डा. शेखर कोइराला, डा. शशांक कोइराला र सुजाता कोइरालाबीच राजनीतिक गुटबन्दी भएकाले विराटनगरको राजनीतिक छविमा केही अप्ठेरा दिनहरू पनि आएको देखिन्छ । पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय विराटनगरमा स्थापना हुनुमा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको योगदान महत्वपूर्ण छ । विराटनगरलाई शैक्षिक हक बनाउनका लागि पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

वि.सं. २०१४ सालमा विराटनगरमा भाषा आन्दोलन भएको थियो । तराई कांग्रेसको नेतृत्वमा मधेसीहरूले गरेको यो आन्दोलनले सरकारी लेखपढको भाषा हिन्दी हुनुपर्ने माग गरेको थियो । यो आन्दोलनबाट के देखियो भने त्यस वखत पनि विराटनगर र वरपर मधेसी मूलको बासिन्दाहरूको बाक्लो वस्ती थियो ।

विराटनगरमा नेवार समाजका मल्ल, श्रेष्ठ, प्रधान, जोशी थर भएका मानिसहरूको बसोबास विस्तार भयो । गोल्छा, पारेख, नाहाटा, शर्मा, अग्रवाल, गोयल, चाचान, धाडेवा, दुगड थर भएका मारवाडी परिवारहरू पनि यहाँ बस्न थाले । यसका साथै केही बंगाली जातिहरू र गुप्ता, हलुवाई, कलवार, तेली, साह, कानू, यादव आदि थर भएका विभिन्न सम्प्रदायका मानिसहरू पनि यस क्षेत्रमा बसोबास विस्तार गरी अनेकानेक व्यापारिक गतिविधिमा संलग्न भए । बसाइ सराई, जीविकोपार्जन, युद्ध युद्धादि अर्थात् राजनैतिक, व्यावसायिकता आदि अलग अलग उद्देश्य राखेर विराटनगरमा बसोबास गर्ने आदिवासी, विभिन्न जनजाति तथा अनेक धर्म, सम्प्रदायका मानिसहरूको थलोको रूपमा सुपरिचित यो ठाउँ सांस्कृतिक विविधताको विशिष्ट पहिचान कायम राख्न सफल भएको छ ।

विराटनगरको प्रारम्भिक बसोबास प्रक्रिया चुनौतिपूर्ण थियो । औलोको ज्यादै ठूलो प्रकोप थियो । गर्मीमा कालाज्वर महामारी फैलिन्थ्यो । सालका रूखको घना जंगल थियो । लामखुट्टे, उडुस र उपियाँको टोकाइबाट अनेक विमारीहरू फैलिन्थ्यो । 'एक रूपैयाँको खाद्यान्नले सुदुध्याईसम्म पुग्छ' भन्नेगरिन्थ्यो । विराटनगरको तत्कालीन स्थितिलाई मूल्याङ्कन गरेर कर्मचारी त्यहाँ सरुवा हुन चाहदैनथे । 'तानावाना हरिए हरियोस तर म किमार्थ त्यहाँ जान्छ' भनी सरकारी कर्मचारीहरू विराटनगर आउन डराउँथे ।

वि.सं. २०४२ सालमा कोशी अञ्चलको अञ्चलाधिस भएर विराटनगर आएका सूर्यबहादुर सेन ओलीले आफ्नो दैनिकीमा वि.सं. २०४२ चैत्र १५ गते ८.३० बजे सरस्वती मन्दिर प्राङ्गणमा गायत्री संस्कृत

विद्यालयको स्थापनाको शिलान्यास गरेको र सो कार्यक्रममा डा. लक्ष्मण शास्त्री, शिक्षाप्रेमीहरू प्रतापनिधि शर्मा, मार्कण्डेय आचार्य, पं. मेघराज शर्मा लगायतले बोल्नु भएको उल्लेख छ - शेनओली : ३३३) । संस्कृत भाषाको पढाईको लागि समेत विराटनगरले ध्यान दिएको देखिन्छ ।

शुरुशुरुमा विराटनगर जो जो आए उनीहरू मेहनती, आँटी, संघर्षशील स्वभावका व्यक्तिहरू आए । आफ्नो कर्मथलो बनाउनका लागि विराटनगर आउनेहरूले व्यक्तिगत र सामुहिक रूपमा विकासका लागि प्रयासहरू गरे । आफन्त, चिनजानका मानिसहरूलाई विराटनगर आउन आकर्षित गरे र यसलाई एउटा शहरका रूपमा लम्कन सहयोग गरे । सामाजिक सहअस्तित्व बोधका साथ जीवन निर्वाह गर्दै विराटनगरको आफ्नै ब्राण्ड स्थापित गराउन सफल भए । यसका लागि पहिलेदेखि विराटनगर आसपास बस्दै आएका मोरङ्गीया, कोचिला वा सप्तरीया, रौताड, भट्गामिया र रजधरिया थारुहरू, राजवंशीहरू, धिमाल, भूमिहार, यादव, साह, कलवार, गुप्ता, हलुवाई, कानू, मुस्लिम, भ्ना, सिंह, राजपुत, सतार, बाँतर, दुसाध, गनगाई, मण्डल, मुसहर, कायस्थको जति सहयोग र सदभाव छ त्यत्तिकै ठूलो चुनौती मोलेर आउने माडवारी र अन्य मधेसीमूलका व्यापारी, सरकारी कर्मचारी र पहाडी क्षेत्रबाट आउने क्षेत्री, ब्राम्हण, राई, लिम्बु लगायतका जनजातिहरू सबैको परिश्रमले विराटनगरले महानगरपालिका हुने अवसर पाएको हो ।

‘हाम्रो सबैको रहः सफा, सुन्दर, सुरक्षित र सक्षम सहर’ भन्ने नारा बोकेको विराटनगर महानगरपालिका अहिलेको अवस्थामा हेर्दा नत सफा नै छ न सुन्दर नै । न त सुरक्षित छ न त सक्षम नै । यो सबै गर्ने प्रयास भने गरिरहेको छ । ७६ दशमलव ९९ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको सिंगो विराटनगरको अहिलेको वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार जम्मा जनसंख्या २ लाख ४३ हजार ९२७ छ । महानगरपालिका हुँदा थपिएका क्षेत्रहरूमा पहिलेदेखि लागु भएका ड्रेन, नाला र सडक बनाउने योजना थप्नुपर्ने छ ।

औद्योगिक विकास सँगै विराटनगरको विकास भएको हो । जुट मिललाई व्यवस्थित गर्न सरकारी तवरबाट बेलाबेलामा प्रयासहरू भएको पाइन्छ । वि.सं. २०४२ साल भाद्र २७ गते विराटनगरको अञ्चलाधिसको कार्यालयमा जुट खरिद सम्बन्धमा विशेष बैठक बसेको तत्कालिन अञ्चलाधिस सूर्यबहादुर सेनओलीले आफ्नो पुस्तकमा लेखेका छन् । उनको पुस्तकमा रघुपति जुटमिल, विराटनगर जुट मिल र जुट विकास कर्पोरेसनका प्रमुखहरू, प्रशासन प्रमुखहरूको बैठकबाट सबै जुट खरिद डिपोहरूको काम हेर्ने, समीक्षा गर्ने, किसानको जुट सोभै किसानबाट खरिद गर्ने र अहिलेलाई व्यापारीको जुट खरिद नगर्ने निर्णय भएको थियो भनी उल्लेख भएको छ (सेनओली, ३०७) । राणाहरूले स्थापना गरेका उद्योगहरूमध्ये स्थानीय कच्चा पदार्थ प्रयोग गर्ने र रोजगारीको दृष्टिकोणले पनि जुटमिलहरू विराटनगरको औद्योगिक विकासको मेरुदण्ड नै थियो । पछि बहुदलिय व्यवस्थाको पुर्नस्थापना सँगै राणाकालमा स्थापित उद्योगहरू लगभग बन्द भएका छन् । ती उद्योगहरूलाई पुर्नजीवन दिने र नयाँ आवश्यकताअनुसारको उद्योगहरू खोल्न प्रोत्साहन गर्नु पर्ने छ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा विराटनगरलाई पूर्वी नेपालको मोरङ् जिल्लामा पर्ने एक प्रमुख औद्योगिक शहर भनेर उल्लेख गरेको छ (पराजुली, वि.सं. २०७७) । नेपाली शब्दकोशहरूमा समेत विराटनगरलाई औद्योगिक शहर भन्ने नामाकरण गरेकोले यहाँ उद्योग विकासका लागि प्रशस्त प्रयासहरू भएको र सरकारी प्रशासनिक निकायहरूले समेत बेलाबेलामा उद्योगको विकास र कच्चा पदार्थ खरिदको प्रक्रिया मिलाउने विभिन्न खाले निर्णयहरू गरेको पाउँछौं ।

राजनीतिक रूपमा विराटनगर नेपालकै एउटा राजनीतिक शहरको रूपमा स्थापित भएको छ । अहिले कोशी प्रदेशको राजधानी समेत विराटनगरमा रहेको छ । विराटनगरले आफूलाई राजधानी पाएको र पुर्वका लागि शिक्षा र स्वास्थ्यको हव नै भइसकेको विराटनगरले दिन प्रति दिन प्रगती गरिरहेको छ । अहिले विराटनगर महानगरपालिका भइसकेको र महानगर प्रमुखका रूपमा नेपाली कांग्रेसका नागेश कोइराला निर्वाचित भएका छन् ।

क्षेत्रीय शहरी विकास परियोजना र सेकेण्डरी टाउन इन्टिग्रेटेड उर्बान इन्भ्यारोमेन्टल इम्पुभमेन्ट प्रोजेक्टले विराटनगरको मध्येभागलाई शहरी आकृतिमा लाने जमर्को गरेको भएपनि परियोजना क्षेत्र बाहिरका विराटनगरको दशा हेर्न लायक छ । विराटनगर क्षेत्रमा सयभन्दा बढी गरिब बस्तीहरू छन् । एकताका लुमन्तीसंग मिलेर विराटनगरले १०० घर बनाउने हाउजिङ् कार्यक्रम चलाएको थियो । २०७२ सालको संविधानले घरघडेरी नभएकालाई एक पटक घडेरी दिने व्यवस्था गरेको छ । तर यसको कार्यान्वयको पाटो अहिले संविधान, ऐन र कानूनमै सिमित देखिन्छन् ।

विराटनगरले बस्ती विकासका लागि नगर क्षेत्रभित्र जग्गा प्लटिङ गर्दा न्यूनतम रूपमा सडक र नालाका लागि मुख्य सडकका लागि कमिमा ७ मिटर, मुख्य सडकसंग जोडिएको सहायक सडकका लागि ८ मिटर र सहायक सडक जोडिएका शाखा सडकका लागि ६ मिटर जग्गा छेउेर मात्र घर घडेरी विक्रि वितरण गर्ने नीति लिएको छ । शहरी अवधारणाअनुसार कुनै पनि शहर त्यतिखेर मानव बसोवास योग्य रहेको ठहर्छ जतिखेर उक्त शहर वातावरणीय शुद्धता, आर्थिकरूपले सक्षम, सामाजिक समानता र आवास अधिकारको हिसाबले दिगो विकासमा आधारित रहेको हुन्छ । विराटनगरको पूर्व र पश्चिममा दुई नदीहरू छन् । तर ती नदीहरू फोहर फाल्नाका लागि मात्र प्रयोग भइरहेका छन् । नदीलाई शहर सुन्दर बनाउनका लागि प्रयोग गरिएको छैन । वर्षात्मा दुवै नदीका पानीले सहरका केही बस्ती डुवानमा पर्ने गरेका छन् ।

विराटनगरका अर्थ विज्ञ प्रा. डा. प्रमोदकुमार भाले विराटनगर सहरको विकास हुनुमा यो भारत, चीन, भुटान र बङ्गलादेश गरी चारवटा देशको 'गेटवे' हो भन्नु भएको छ (भा, वि.सं. २०७५) । जसरी जोगवनीसम्म रेल आएपछि विराटनगरमा उद्योगहरू स्थापना भएर यसले औद्योगिक शहरको विशेषता भएको थियो । तर अहिले उद्योगको क्षेत्रमा धरायसी भएको देखिन्छ । तर नेपाल सरकारले जोगवनी किमाथाङ्का सडक निर्माण गरी भारत र चीनलाई सडक मार्गबाट जोडेर व्यापारिक सामानको आवत जावत गर्ने मार्ग बनाउन सक्थे भने र सोही मार्गबाट चाइनाका सामानहरू नेपाल हुँदै बंगलादेशको समुन्द्री किनारासम्म पुऱ्याउने व्यवस्था हुन सक्थे भने विराटनगरले आर्थिक रूपमा ठूलो फडको मार्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

विराटनगरको वस्ती विकास सरकारले आर्थिक फाइदाको लागि रणनीतिगत रूपमा गरेको देखिन्छ । यसका लागि भारततर्फबाट समेत व्यापारी, कामदारहरू बोलाएर बस्न लगाइएको पाइएको छ । बस्ती विकासमा कोइराला परिवार, माडवारी परिवार र नेवार परिवारको मुख्य भूमिका भए पनि स्थानीय रूपमा विराटनगरको अवधारणा आउनुभन्दा अघिको बस्तीका बासिन्दाहरूलाई विराटनगरको इतिहास लेखेहरूले गौण बनाउँदै गएको आरोप लगाउन सकिन्छ । विराटनगरको इतिहासमा गोग्राहामा बसोवास गर्नेहरू वा त्यस स्थानमा कोशीको घाट तर्न राखिएको गोग्राह घाटको जीवन प्रक्रियाहरू, स्थानीय राजवंशी, थारु, र अन्य जातिहरू जो पहिलेदेखि बस्दै आएका छन् उनीहरूलाई ललाई फकाई, कर तिर्न नसक्ने अवस्थामा उनीहरूसंग जग्गा जमिन खोसेर वा अन्य विभिन्न बहानामा धेरै रैथाने बासिन्दाहरूको योगदानको त के कुरा उनीहरूलाई उठीवास नै लगाउने गरी जुन किसिमका क्रियाकलापहरू भएका छन् ती विषयहरूमा पनि सुक्ष्म अनुसन्धान गरेर विराटनगरको वस्ती विकासको इतिहासमा उनीहरूको अवस्था के रहेको थियो भन्ने थप अनुन्धान गर्नु पर्ने देखिएको छ ।

विराटनगरले राजनीतिक सहरको विल्ला त लगाएको छ । विराटनगरमा प्रधानमन्त्रीहरू धेरै भए तर कुनै राजनीतिक पार्टीले आवासको समस्यालाई बृहत् रूपमा सम्बेदनशील भएर लिएको छैन । नीजि क्षेत्रबाट शुरु भइरहेको घडेरी विकास योजनाले विराटनगरको शहरी स्वरूपमा थप परिवर्तन ल्याउने क्रम बढेको छ । साथै बसाई सराई क्रमिक रूपमा बढिरहेको छ । सुकुम्बासीहरूको वृद्धि भइरहेको छ भने वस्ती विकास वेढंगबाट अघि बढिरहेको छ । खुला सार्वजनिक क्षेत्रको अभाव, भविष्यमा जोगवनीदेखि धरानसम्म बनाउने सोच भएको मेट्रो रेलका लागि स्थान र सहरका भित्री गल्लीहरूसम्म नगरबस पुग्ने खुल्ला बाटोहरूको अभाव देखिन्छ । विराटनगरको आफ्नै औद्योगिक क्षेत्र, विश्वविद्यालय बन्ने स्थान, उत्पादनशील शैक्षिक संस्थाको स्थापना,

नागरिक घुम्ने, खेल्ने पार्क, खेलमैदान जस्ता पूर्वाधार बनाउनका लागि अहिलेको जनप्रतिनिधिहरूले दुरदृष्टि राखेर सोच्नु पर्ने बेला आएको छ ।

सहर भएपछि मजदुर हुन्छन् नै मजदुर र सुकुम्बासीहरूको दीर्घकालिन आवास योजना बनाउन आवश्यक छ । कोशी प्रदेशको राजधानी विराटनगर र वरपरको क्षेत्र समेटिन खोजिएकोले ग्रेटर विराटनगरको अवधारणामा जानुपर्दछ । यसका लागि नयाँ औद्योगिक क्षेत्र निर्माण, विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि ठाउँको खोजी र उत्पादनमूखी शिक्षाका हब बनाउने स्थानको खोजी गरिनु पर्दछ ।

बस्ती विकासका लागि बाटो फराकिलोको गरेर मात्र पुग्दैन । पैदल र साइकल यात्राको मार्ग प्रभावकारी ढंगले बनाउनु पर्दछ । अहिलेको ढल विकासले सिंगो विराटनगरलाई समेटेको छैन । ढल बन्दाबन्दै नयाँ नयाँ बस्तीको विकास भइरहेको छ । रिङरोडलाई समेट्ने गरी ढल र सडक बनाउने र चारै दिशामा आदर्श शहर बसाउने गरी गुरु योजना तयार गरिनु पर्दछ । दुवै नदीलाई व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।

विराटनगरमा २०१४ सालमा भएको भाषा आन्दोलन, २०६३ सालमा भएको मधेस आन्दोलन र त्यसपछि भएका जातीगत आन्दोलनहरूले सहरलाई सम्बेदनशील बनाएको छ । महानगरपालिकाले सबै जाति समुदायको मिश्रित बस्ती विकासमा जोड दिनु पर्दछ । गरिब विपन्न वर्ग र न्यून आय भएका समुदायको आवास योजना प्रभावकारी रूपमा तर्जुमा गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- चेमजोड, कौशल (वि.सं. २०७८). *उदयपुरको इतिहास*. (प्रागैतिहासिक कालदेखि वि.सं. १९०० सम्म). उदयपुर अनुसन्धान केन्द्र ।
- भा, प्रमोदकुमार (वि.सं. २०७५ वैशाख). नेपालको आर्थिक विकासमा विराटनगरको भूमिका. (सुवेदी, दधिराज सं.). *बरगाछी विराटनगर विशेषाङ्क*. १५. ४३-४७ ।
- पराजुली, जगतप्रसाद (वि.सं. २०७९), *विराटनगरको अन्वेषणात्मक इतिहास*. सनातन प्रेस ।
- पराजुली, जगतप्रसाद (वि.सं. २०७३). *राणाकालीन नेपालमा शहरहरूको विकास (विराटनगर, जनकपुर र वीरगञ्ज)*. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत इतिहास विषयमा विद्यावारिधि उपाधिका लागि प्रस्तुत शोधप्रबन्ध ।
- पंगेनी, भवेश्वर (वि.सं. २०६४). *नेपालको प्रशासनिक इतिहास (वि.सं. १८२५-१९०३)*. भाग १. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार । (वि.सं. २०७७). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, (पराजुली, कृष्णप्रसाद सं.). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पाण्डे, विश्वराज (वि.सं. २०७५). *दश दशकभित्रको विराटनगर भाग प्रथम*. विपुलराज पाण्डे ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (वि.सं. २०७५ वैशाख). विराटनगरको नामाकरण र भाषिक अवस्था. (सुवेदी, दधिराज सं.). *बरगाछी विराटनगर विशेषाङ्क*. १५. ३२-४२ ।
- प्रधान, प्रमोद (वि.सं. २०६९). *मोरङमा पत्रकारिताको अर्धशताब्दी*. मार्टिन चौतारी ।
- भट्टराई, घनश्याम (वि.सं. २०६४). *नेपालको स्थानीय प्रशासनको इतिहास (१७६८-१९५९ ई.सं.)*. एड्ज्युट पब्लिसर्स ।
- शर्मा, सुरेशकुमार (वि.सं. २०७५ वैशाख). विराटनगरमा उद्योगहरूको स्थापना र विकास. (सुवेदी, दधिराज सं.). *बरगाछी विराटनगर विशेषाङ्क*. १५, ९९-१०३ ।
- सुवेदी, दधिराज (सं.) (२०७५ वैशाख), *बरगाछी विराटनगर विशेषाङ्क*. गुराँस पुस्तकालय ।
- सेन, सूब (२०६९). *मेरा कथाहरूको कथा*, सुयशप्रताप सेन ।

<https://biratnagarmun.gov.np/en/content/census2078>